

УДК 159.923

Тенденції характерологічного розвитку обдарованих старшокласників у період подолання вікової кризи

Стаття посвячена аналізу психологічних закономірностей характерологічного розвитку одареної особистості в юнацькому віці. На основі експериментального дослідження структури і змісту характеру сучасних старшокласників, автором виділені характерологічні тенденції на етапі проходження вікового кризису.

Ключевые слова: одаренная личность в юношеском возрасте, характерологическое развитие, возрастной кризис, психологические тенденции.

The Article is devoted to the analysis of psychological laws of characterological developments of the presented youth personality. On the basis of an experimental research of structure and the contents of character of modern senior pupils, there where allocated characterological tendencies at a stage of youth crisis of the personality.

Keywords: the presented youth personality, characterological development, age crisis, psychological tendencies.

Як відомо, юнацький вік є сензитивним щодо морального самовизначення й свідомого самовиховання особистістю рис власного характеру. Особистісне становлення старшокласників, зокрема, обдарованих, відбувається завдяки формуванню стійкого світогляду (системи цінностей, принципів, переконань), критичного ставлення до себе й до суспільних норм. На думку Л.Стейнберга, у юнацькому віці активізується когнітивний і моральний розвиток (відбуваються категоризація мислення, систематизація понять, з'являються висока чутливість відносно справедливості, боротьба за ідеали, вироблення особистого “морального кодексу”) [10].

До числа новоутворень юнацького періоду Л.І.Божович також відносить формування зразків свідомої поведінки, які закріплюються у відповідних рисах характеру [1]. Здоровий розвиток творчої особистості визначається наявністю духовної спрямованості, що сприяє актуалізації вищої потреби в пошуках сенсу життя і зумовлює формування цілісної структури характеру (В.Франкл, Е.Фромм). Отже, характерологічний розвиток, спрямований на свідому побудову власного характеру, стає невід'ємною частиною становлення обдарованої особистості в юнацькому віці.

На думку С.Л.Рубінштейна, саме тоді (на етапі активної соціалізації) при розбіжності соціальних і вже існуючих особистісних цінностей може відбуватися

внутрішньоособистісний конфлікт, який перешкоджає конструктивному особистісному розвитку [7]. Сьогодні вітчизняна культура, переживаючи ідеологічну кризу, характеризується відсутністю єдиної духовно-моральної лінії. Як результат, на перший план у свідомості молоді виходять прагматичні й гедоністичні цінності (комфорт, гроші, задоволення, розваги, престиж), що перешкоджає розвитку самоконтролю й вольових якостей характеру, зумовлюючи формування таких негативних рис як імпульсивність, слабовілля, марнославство. М.Романенко, аналізуючи деструктивний вплив засобів масової інформації на процес формування психіки молоді, описує механізм духовних підмін, що спричиняє патогенний розвиток особистості: «Під видом публікацій у сучасних журналах про моду ми бачимо хворі обличчя, неприродні пози, вираження жадоби до грошей і розваг, моделі девіантної поведінки, які нав'язують молоді нездорові стереотипи поведінки» [6, с. 218].

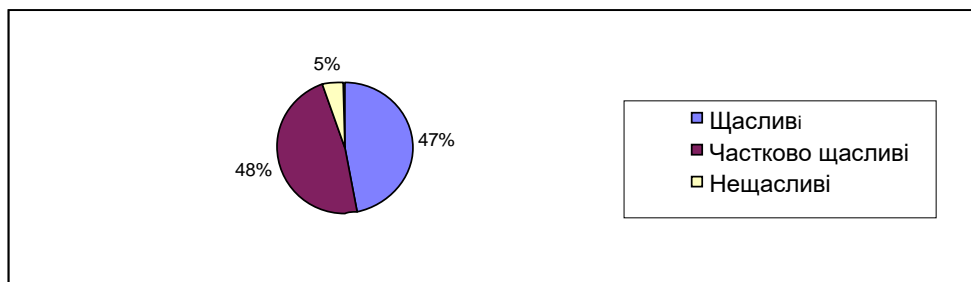
На думку В.Д.Менделевича, «ціннісний хаос» масової культури, що проявляється в негативному впливі ЗМІ, аморальних слоганах реклами, створює умови для соціальної ізоляції й відчуженості людей, що призводить до розвитку невротичного характеру особистості. Це, передусім, стосується творчо обдарованої молоді. За експериментальними даними клінічних досліджень В.Д.Менделевича, процес невротизації особистості має вікові особливості. В юнацькому віці основою для розвитку невротичної симптоматики є стан психоемоційної перенапруги з комплексом реакцій образи, розчарування, тривоги, непевності, провини; когнітивні порушення проявляються в труднощах прийняття рішень і переходу до дій [3]. Психотравмуючий стан стимулює формування деструктивних характерологічних рис: емоційної лабільності, тривожності, песимістичності тощо. Таким чином, вплив деструктивних особливостей масової культури спричиняє розвиток девіацій характеру сучасної, зокрема, обдарованої молоді. Все це зумовлює актуальність вивчення особливостей характеру й визначення психологічних тенденцій характерологічного розвитку сучасних обдарованих старшокласників.

З метою визначення психологічних закономірностей характерологічного

розвитку обдарованої особистості в юнацькому віці нами було проведено комплексне дослідження структури й змісту характеру 450 старшокласників двох загальноосвітніх, однієї спортивної та двох спеціалізованих шкіл міста Києва та Білої Церкві. В експерименті брало участь 163 учня 9-х, 140 учнів 10-х та 147 учнів 11-х класів.

Нами розроблено методичний інструментарій дослідження, який складається з трьох психодіагностичних методик: експериментальної анкети «Особистісне благополуччя», експериментального опитувальника «Структура та зміст характеру» та модифікованої методики САН (ОСАН) [5]. За допомогою цих психодіагностичних методик було досліджено динаміку розвитку таких психологічних сфер особистості як: стан особистісного благополуччя (психофізіологічні показники, моральна самооцінка, почуття щасливості), а також емоційні та вольові риси характеру. За результатами експерименту визначено психологічні тенденції та закономірності характерологічного розвитку особистості в юнацькому віці.

Розглянемо окремо динаміку середньостатистичних показників в кожному з кластерів зазначених вище психологічних сфер. Цікавою є вікова динаміка такого показника як відчуття *щасливості* (див. Мал. 1-2).

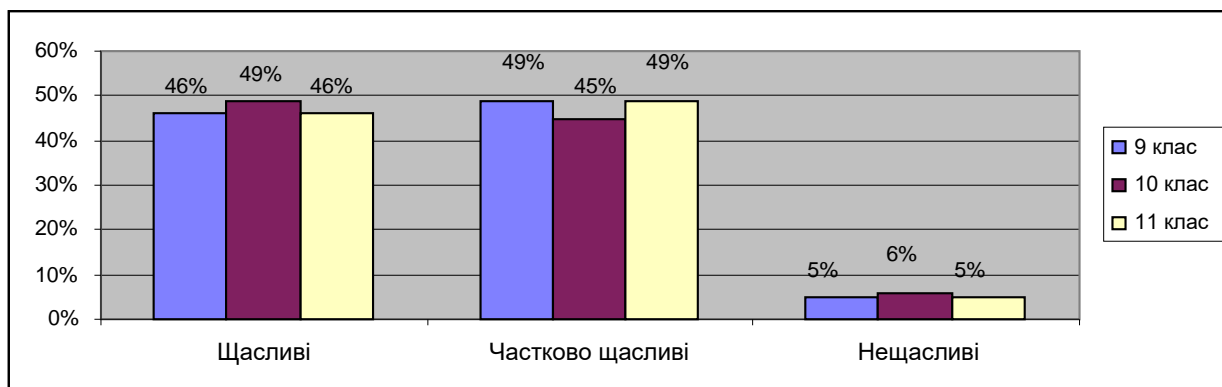

Мал. 1. Відчуття щасливості у старшокласників.

В цілому, можна сказати, що старшокласники – доволі щасливі люди: 47 % вважають себе повністю щасливими, позбавленими усіляких страждань, 48 % почуваються відносно щасливими, інколи відчуваючи психологічний дискомфорт. Проте існують 5 % учнів, які знаходяться у стані депресії, яка у 10 класі має тенденцію до зростання (див. Мал. 2). Причиною тому можуть бути як об’єктивні обставини (стреси, міжособистісні конфлікти, соціальне відчуження, невпевненість у майбутньому,), так і внутрішні чинники (психофізіологічна виснаженість).

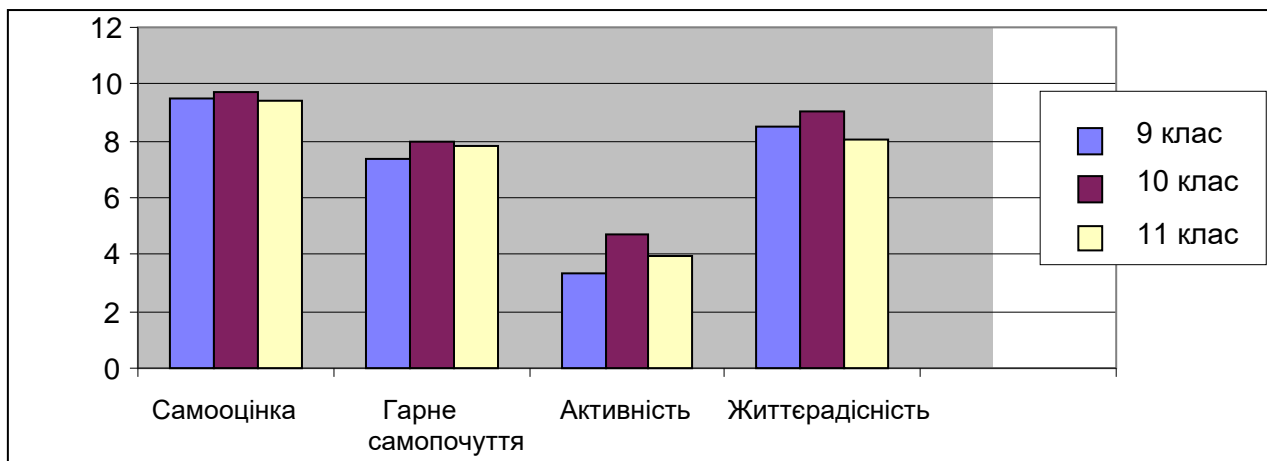
Віковий розподіл середньостатистичних показників відчуття щасливості старшокласників відображено на Мал. 2. Як бачимо з діаграми, у 9-х та 11-х класах

показник відчуття щастливості незмінний. Проте у 10-х класах він має певну динаміку: у десятикласників зростає відсоток учнів як «щасливих» (на 3 %), так і «нещасливих» (на 1 %) за рахунок зниження кількості осіб з середнім рівнем відчуття щастливості. Тобто ті учні, що перебували у проміжному стані поповнюють категорії «нещасних» і «щасливих». Це свідчить про наявність певної психологічної кризи в учнів 10-х класів. Підтвердження даного факту ми бачимо у редультатах дослідження наступних показників.

Мал. 2. Віковий розподіл середньостатистичних показників відчуття щастливості старшокласників.

Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя відображено на Мал. 2-3.

Мал. 3. Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя.

За даними дослідження, середньостатистичні показники самооцінки, самопочуття й життєрадісності знаходяться у межах середнього рівня. Щодо показника *активності* слід зазначити, що він дуже низький. Це свідчить про несприятливий психофізіологічний стан та перевтому учнів. Особливо це виражено серед 9-класників, де активність надто низька.

Аналізуючи представлену діаграму, неважко помітити, що у 10-класників спостерігається помітне зростання усіх показників особистісного благополуччя:

моральної самооцінки, самопочуття, активності, життєрадісності (мал. 3). Це стосується й показників почуття щастливості: нагадаємо, що збільшується на 3 % кількість осіб, які відчують себе повністю щасливими (див. мал. 2).

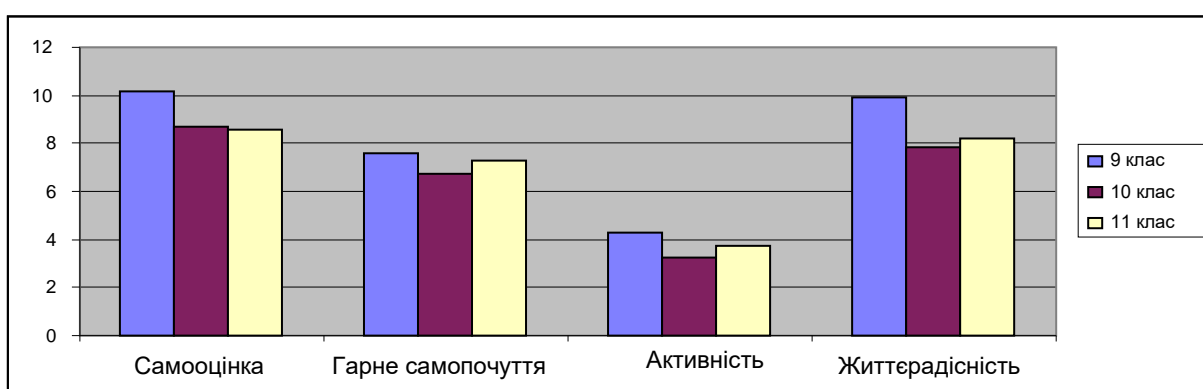
Цю закономірність можна інтерпретувати як певний стан ейфорії, що зумовлений, з одного боку, відсутністю стресових умов, пов'язаних з підготовкою до іспитів (у 10-му класі немає іспитів), а з іншого зростанням психофізіологічних можливостей і життєвої активності особистості. Проте, як правильно спрямувати ці особистісні сили, людина в 15-16 років ще не знає, оскільки в неї не вистачає життєвого досвіду (цим може бути зумовлений факт зростання відсотка «нещасливих» учнів 10 класів). Ця тенденція є підставою припущення про певні особливості проходження кризи юнацького віку, пік якої припадає саме на 10 клас. Можемо припустити, що зростання психофізіологічної активності є свідченням вікової або духовно-особистісної кризи й вихода на новий етап особистісного розвитку.

І це не дивно, оскільки характерологічний розвиток як складова процесу особистісного становлення, має певні етапи й кризові періоди. Є.А.Донченко й Т.М.Титаренко класифікують кризи за критеріями тривалості, продуктивності (конструктивні й деструктивні кризи) [2, с. 52-53]. Психологічні кризи характеризуються наявністю різких змін особистості, підвищенням психічної напруги, відчуттям внутрішнього дискомфорту [5, 210, 237]. Е.Еріксон пов'язує юнацький вік з кризою ідентичності, невирішення якої сприяє формуванню «дифузії ідентичності», що служить підставою розвитку специфічної патології характеру в юнацькому віці [9]. Е.Еріксон відзначає, що молодь страждає від конфлікту ідентичності й заявляє про це в юнацькій субкультурі (негативізм, порушенні сексуальної ідентичності тощо). В.Франкл пише про екзистенційні кризи. Перебудова смислових структур свідомості та переорієнтація на нові життєві цінності, що відбуваються під час кризи, впливають на подальший розвиток особистості [8, с. 49-88]. Залежно від конструктивності вирішення кризи відбувається або особистісний ріст, або деградація особистості. Таким чином, життєва криза (у тому числі й вікова – юнацька) є важливим етапом психічного розвитку на шляху досягнення особистісної зрілості.

Проте, типи перебігу вікової кризи можуть бути різними в залежності як від

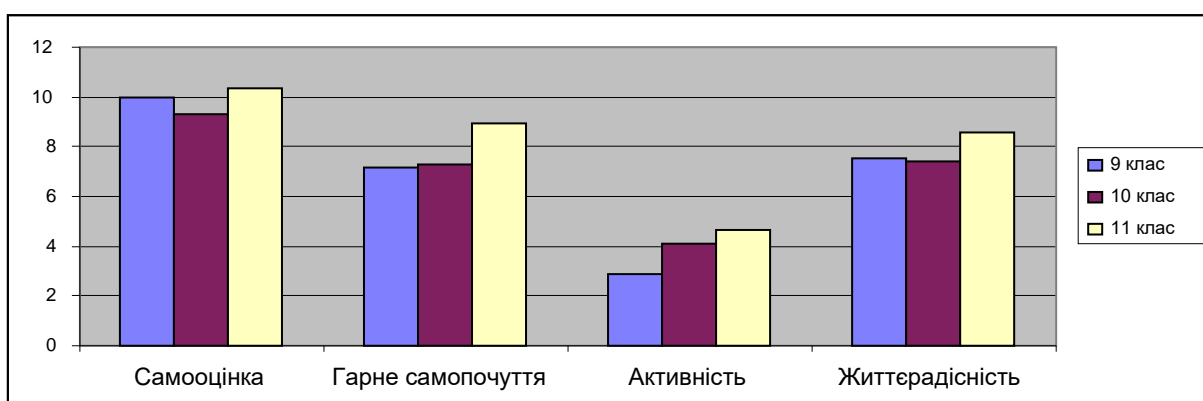
внутрішньоособистісних, так зовнішніх чинників (умов виховання). Проаналізуємо середньостатистичні показники особистісного благополуччя в учнів різних шкіл, які виступають індикаторами перебігу їх психологічного стану.

Динаміка середньостатистичні показників в старшокласників загальноосвітньої школи № 163 м. Києва свідчить про зниження життєвої активності в учнів 10-11-х класів порівняно з 9-класниками (Мал. 4). Це свідчить про наявність психічного напруження учнів у зв'язку з ускладненням проходження вікової кризи. Можемо припустити, що зовнішнім чинником даного явища є той факт, в даній школі навчається багато дітей з неблагополучних родин. І саме сімейне неблагополуччя загострює процес подолання кризи.

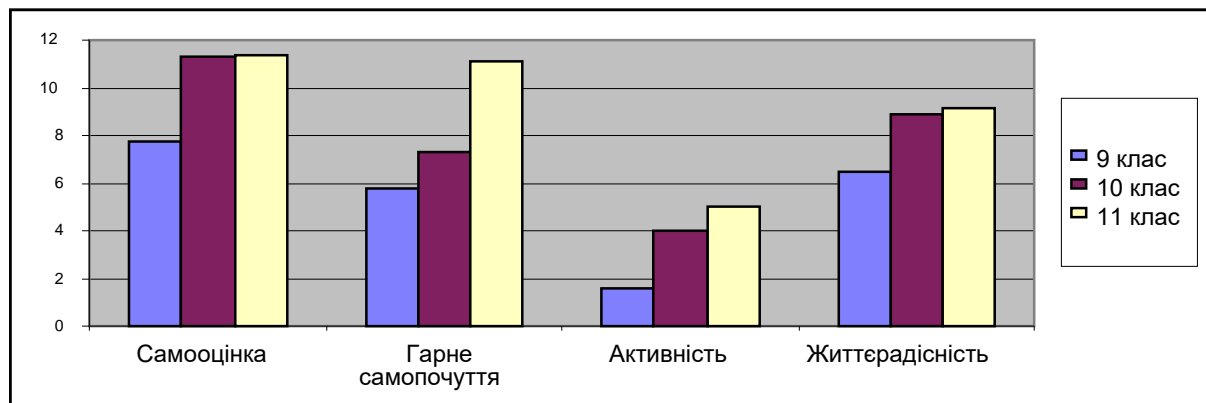
Мал. 4. Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників загальноосвітньої школи № 163 м. Києва.

У старшокласників загальноосвітньої школи № 95 м. Києва в 11 класі відбувається певне зростання показників особистісного благополуччя (Мал. 5). Тобто, цим учням вдається знайти шляхи вірного спрямування своїх життєвих сил.

Мал. 5. Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників загальноосвітньої школи № 95 м. Києва.

Ця тенденція значного зростання самооцінки, гарного самопочуття, активності й життєрадісності найбільш виразно простежується в учнів загальноосвітньої спортивної школи № 175 м. Києва (Мал. 6).

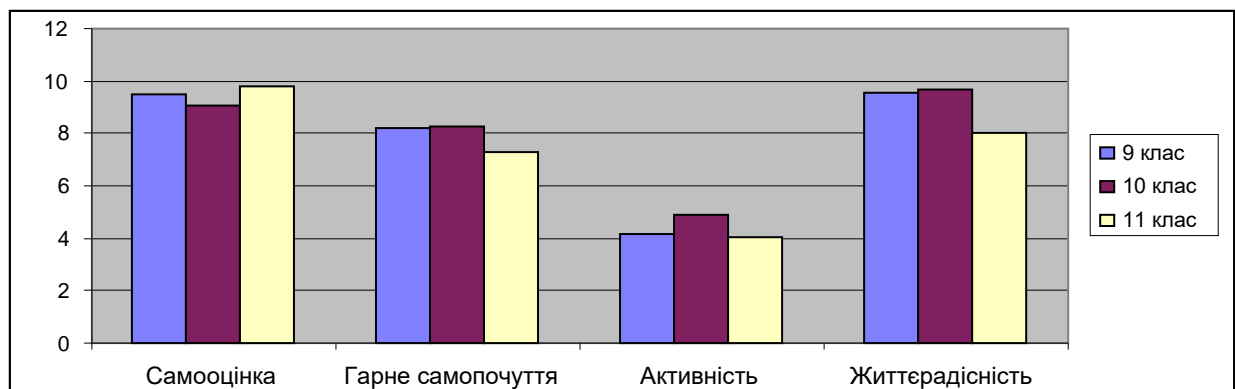

Мал. 6. Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників спортивної школи № 175 м. Києва.

З цього можна зробити висновок, що спорт і фізичне навантаження в юнацькому віці є зовнішніми умовами успішного подолання вікової кризи і засобами гармонізації характеру особистості.

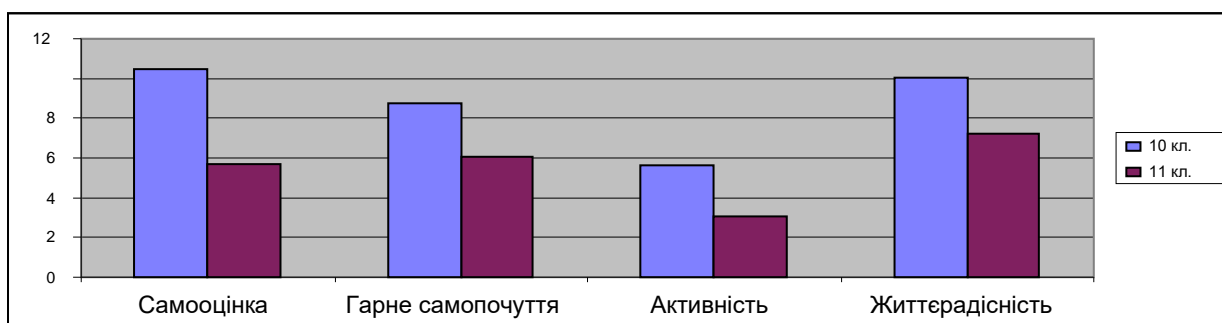
Далі розглянемо динаміку середньостатистичних показників особистісного благополуччя у старшокласників спеціалізованих шкіл.

В учнів 11-класів гімназії № 172 м. Києва з поглибленим вивченням англійської мови, де ступінь навчального навантаження вище, спостерігається зниження самопочуття, активності й життєрадісності (Мал. 7). Проте, самооцінка дещо зростає. Це можна інтерпретувати як наслідок втоми від складної навчальної програми (життєві сили виснажуються), але особистість задоволена набутими знаннями.

Мал. 7 Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників гімназії № 172 м. Києва з поглибленим вивченням англійської мови.

Посилення даної тенденції до значного зниження усіх показників особистісного благополуччя (у тому числі й моральної самооцінки) можемо спостерігати в учнів 11-х класів спеціалізованої природничо-математичної школи № 16 м. Біла Церква (Мал. 8). Цей факт може бути пояснений двома причинами.

Мал. 8. Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників спеціалізованої природничо-математичної школи № 16 м. Біла Церква.

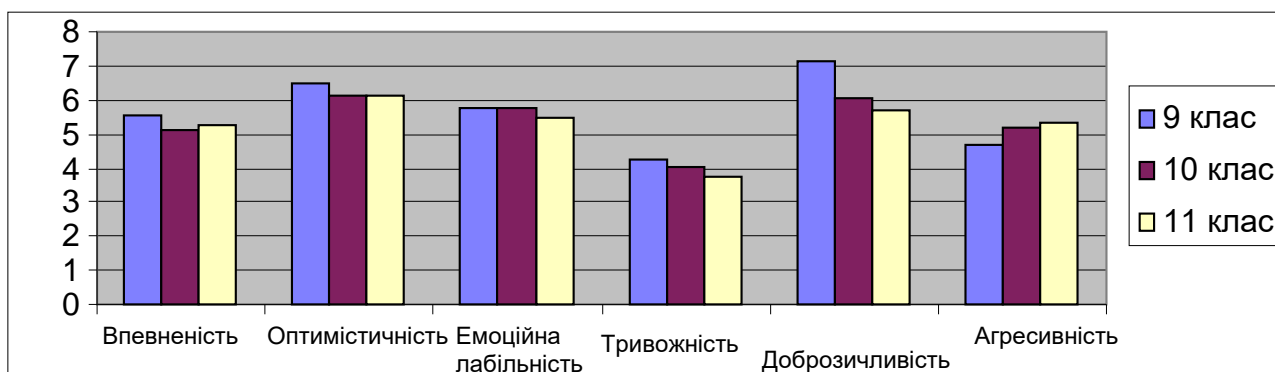
По, перше, природничо-математичний профіль є досить складним і вимагає від учня високого рівня уваги, зосередженості, аналітичності мислення, що доволі сильно виснажує нервову систему. А по-друге, нами було виявлено, що учні 10-х класів на відміну від 11-класників мала можливість вивчати курс «Християнська етика», що позитивно вплинуло на їх духовний та особистісний розвиток. Більш високий духовно-особистісний рівень старшокласників зумовлює психологічну стійкість та гармонійність характеру під час подолання вікової кризи.

Таким чином, можна зробити висновок, що рівень особистісного розвитку в юнацькому віці зумовлений, передусім, впливом духовного досвіду, духовно-моральних знань та соціального оточення.

Отже, в юнацькому віці відбувається вікова криза що пов'язана вивільненням надлишкової психофізичної енергії особистості (у вигляді активності, життєрадісності, почуття щастливості), яка припадає на період 10 класу. Перебіг психічного стану й характерологічний розвиток особистості старшокласників під час подолання вікової кризи відбувається в залежності від внутрішньоособистісних чинників та зовнішніх умов виховання. Проте, незважаючи на індивідуально-особистісні відмінності існують певні психологічні закономірності характерологічного розвитку.

Як впливає вікова криза обдарованої особистості на її характерологічний розвиток? На це питання ми спробуємо відповісти, спираючись на результати нашого подальшого дослідження. За допомогою експериментальної методики «Структура та зміст характеру» нами було досліджено динаміку прояву емоційних та вольових рис характеру. Було досліджено такі позитивні емоційні риси як впевненість, оптимістичність і доброзичливість та негативні – емоційна лабільність,

тривожність, агресивність. Вікова динаміка середньостатистичних показників емоційних характерологічних рис відображено на Мал. 9.

Мал. 9. Середньостатистичні показники емоційних характерологічних рис.

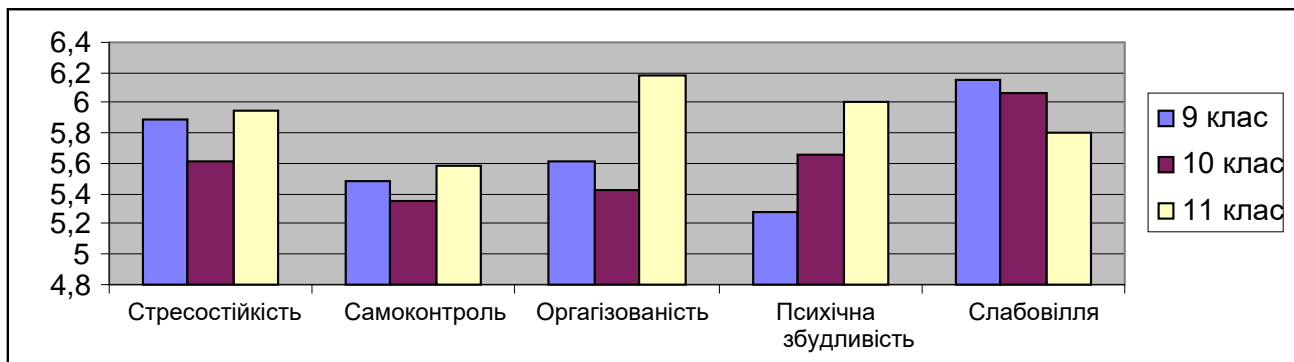
Аналіз представленої діаграми показав, що емоційні риси характеру мають суперечливу вікову динаміку, а саме: з одного боку, стабілізуються емоції, знижується тривожність; поряд з цим впевненість та оптимістичність також мають тенденцію до зниження. Саме в цьому віці ми спостерігаємо чітку тенденцію до зменшення доброзичливості та зростання агресивності людини (див. Мал. 9). Тобто позитивні емоційні риси (впевненість, оптимістичність, доброзичливість) дещо згасають, проте на перше місце виходять негативні емоції (агресивність), що зумовлені зростанням в психофізіологічній активності.

Нагадаємо, що риси характеру формуються на основі системи відношень особистості до дійсності (до себе, до інших, до світу тощо). Несформованість моральних ставлень до інших людей зумовлює прояв та закріплення в складних життєвих ситуаціях руйнівних характерологічних рис – ворожості, агресії.

Іншими словами, в юнацькому віці, зіштовхуючись з протиріччями дорослого життя в умовах дефіциту життєвого досвіду та надлишкової енергії у наслідок гормональної перебудови організму, людина спрямовує енергію життєдіяльності переважно у руйнівне русло (на агресію, сексуальність, прагматичне самоствердження). Саме тоді старшокласникам вкрай необхідна духовно-моральна підтримка дорослих, набуття досвіду здійснення моральних виборів з метою конструктивного вирішення складних життєвих ситуацій. Отже, зростання в психофізіологічній активності суперечливо позначається на динаміці емоційних рис характеру.

Цікавою є динаміка показників вольової сфери (Мал. 10). Нами досліджувалися позитивні вольові риси як стресостійкість, самоконтроль,

організованість та протилежні (негативні) риси – слабовілля і психічна збудливість. З діаграми видно, що має місце вікова тенденція до зростання майже усіх вольових показників.

Мал. 10. Вікова динаміка середньостатистичних показників вольових характерологічних рис.

Ми припускаємо, що значне зростання психічної збудливості зумовлено впливом гормональних факторів, які є фізіологічними стимуляторами усієї психічної активності особистості в юнацькому віці.

Проте, слід звернути увагу на те, що в учнів 10 класів стресостійкість, самоконтроль та організованість дещо знижені. Це факт ще раз підтверджує попередню гіпотезу стосовно кризової перебудови характеру особистості, яка припадає саме на період навчання у 10-му класі. Коли людина зустрічається зі шквалом некерованих власних емоцій, відчуттів (у тому числі й негативних), то звичні способи саморегуляції не спрацьовують, що позначається на зниженні показників стресостійкості, самоконтролю й організованості. Крім того, обдарована особистість вимушена функціонувати в умовах неперервного навчання, виконання повсякденних обов'язків, та складних життєвих ситуацій майже дорослого життя. В такій ситуації у людини виникає потреба *свідомого* розвитку саморегуляції, виховання власного характеру. За умови наявності самовиховання відбувається зростання стресостійкості, самоконтролю, організованості (в 11 класі) при значному зниженні слабовілля (див. Мал. 10). Це забезпечує старшокласникові успішну соціально-психологічну адаптацію до умов нового дорослого, відповідального життя.

Спираючись на сказане вище, зробимо ВИСНОВКИ.

Зростання в 10 класі психофізіологічної активності є свідченням вікової або духовно-особистісної кризи і вихода на новий етап особистісного розвитку.

Зустріч з протиріччями життя викликає в учнів характерологічні зміни, що виявляються спочатку у зниженні рівня тривожності, підвищеному почутті

щасливості, ейфорії, агресивності.

Поряд з цим емоційно-фізіологічним підйомом виникає стан внутрішньої розгубленості, пов'язаний з дефіцитом життєвого досвіду і нездатності до конструктивної творчої самореалізації власних особистісних потенцій. Це позначається на зниженні таких характерологічних рис як самоконтроль, стресостійкість, впевненість, оптимізм, доброзичливість. Цей дискомфортний психологічний стан спонукає старшокласників на свідоме самовиховання, з метою знаходження шляхів розв'язання складних життєвих ситуацій.

Перебіг психічного стану й характерологічний розвиток особистості старшокласників під час подолання вікової кризи відбувається в залежності від внутрішньоособистісних чинників та зовнішніх умов виховання. Проте, незважаючи на індивідуально-особистісні відмінності існують певні психологічні закономірності характерологічного розвитку. У випадку успішного проходження кризи юнацького віку й набуття навичок духовно-моральної саморегуляції відбувається розвиток вольових рис характеру (організованості, стресостійкості).

У випадку нездатності до конструктивного самовиховання молода людина, зіштовхуючись з протиріччями дорослого життя в умовах дефіциту життєвого досвіду, спрямовує енергію життєдіяльності переважно у руйнівне русло. Саме тоді старшокласникам вкрай необхідна духовно-моральна підтримка дорослих у конструктивному вирішенні складних життєвих ситуацій. Рівень гармонійності характеру обдарованої особистості в юнацькому віці зумовлений впливом духовного досвіду та соціального оточення. На це слід звернути увагу при сплануванні заходів щодо психологічної профілактики кризових станів старшокласників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избр. психол. Труды / Л.И. Божович – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. – 352 с.
2. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония / Е.А. Донченко, Т.М. Титаренко – К.: Политиздат Украины, 1989. – 2-е изд. – 176 с.
3. Менделевич В.Д., Соловьёва С.Л. Неврология и психосоматическая медицина / В.Д. Менделевич, С.Л. Соловьёва . – М.: «МЕДпресс-информ», 2002. – 607 с.
4. Павлик Н.В. Концептуальна модель та методика дослідження характеру обдарованої особистості в юнацькому віці / Павлик Наталія / Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика. Збірник наукових прац. Випуск 8 // Гол ред І.С. Волощук. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2012. – С. 279-291.
5. *Психологія* життєвої кризи / Відп. ред. Т.М.Титаренко. – К.: Агропромвидав України, 1998. – 438с.
6. *Романенко Г.* Информационный и телевизионный беспредел: что смотрят и читают наши дети // Как защитить вашего ребёнка? – УПЦ Полтавская епархия Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2003. – С. 210-227.
7. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.

8. Франкл В. Доктор и душа: Пер с англ. – СПб.: Ювента, 1997. – 287 с.
9. Эриксон Э.Г. Идентичность: Юность и кризис / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
10. Stainberg L. Adolescence. – New-York: McCraw-Hill, 1989. – 426 p.